

göndermiş, onun elçiye hakarete bulunarak mektubu yırtması üzerine kistrânın mülkünü paramparça olması için beddua etmiştir. II. Hüsrev'in ölümü uzun savaşlarla zayıf düşen ülkede kaos yarattı ve on dört yıl içerisinde on iki hükümdar (ikisi Hüsrev'in kızı) tahta geçti. 632'de asiller II. Hüsrev'in torunu olan henüz çocuk yaşta III. Yezdicerd'i tahta çıkardılar. Aynı yıl ilk Arap akınları başladı. İslâm orduları Kâdisiye (15/636) ve Nihâvend (21/642) savaşlarında Sâsânîler'i yenilgiye uğratarak son hükümdarları III. Yezdicerd'i doğuya doğru çekilmeye ve topraklarını peyderpey teslim etmeye mecbur bıraktılar. 651 yılında düşmanları tarafından Merv'de öldürülen Yezdicerd'in sülâlesine mensup olanlar VIII. yüzyılın ortalarına kadar Çin sarayında sürgün hayatı yaşadılar.

Sâsânî toplumunda hiyerarşinin başı şehinşah'tı. Kendisinde "fer" adı verilen ilâhî bir gücün bulunduğu ve bu gücün Erdeşir'in V. Erdavân'ı yenmesinden sonra Part hânedanından Sâsânî hânedanına geçtiğine inanılırdı. Her hükümdarın kendine özgü bir tacı olması ve otoritesi sarsıldığı takdirde yeni bir tacı yaptırmayı gerektirirdi. Güçlü hükümdarların haleflerini tayin etmeleri ve asillerle rahiplerin kabulünü sağlamaları beklenirdi. Şehzadeler taşraya vali gönderilir ve bu süreç içerisinde devleti yönetme yeteneğine sahip olup olmadıkları tecrübe edilirdi. Sâsânî toplumu dört sınıfa ayrılırdı: Rahipler, askerler, kâtipler ve halk. Bu ayırım kesin hatlarla yapılmıştı ve bir sınıftan diğerine geçmek mümkün değildi. Her sınıfın bürokratik bir yapısı vardı, her sınıfın temsilcisi o sınıfı divanda temsil ederdi.

Sâsânîler dönemine ait altın tepsi (British Museum)

"Mûbed-i mûbedân" (mûbez-i mûbezân) denilen başrahip çok güçlüydü ve hükümdarlar taçlarını onun elinden giyerlerdi. Askerler sınıfına "büzürgân" (büyükler) denilirdi. Doğrudan şehinşaha bağlı, fakat iç işlerinde nisbeten bağımsız olan büzürgân eski Part aşiretlerinden ve yeni topraklardan getirilen ailelerden oluşurdu; devletin en önemli makamları onlara aitti. Bunlar kendi gelirleriyle orduyu beslerdi ve Ortaçağ Avrupası'nda olduğu gibi zirhlî süvari birlikleri vardı. I. Hüsrev'e kadar devam eden bu durum askere maaş bağlanmasıyla sona erdi. En alt kademedeki "azadân" bulunuyordu. Azadân ağalara benziyordu ve İran toplumunun bel kemiğini teşkil ediyordu.

Sâsânî İmparatorluğu'nda yahudiler ve hristiyanlar da yaşamaktaydı. Özellikle Hristiyanlığın Bizans'ın resmî dini olmasından sonra Bizans İmparatorluğu'na sempati göstermekle suçlanan hristiyanlar dışlanıyor ve kötü muamele görüyordu. Aynı şekilde yahudiler de zaman zaman baskılara maruz kalıyorlardı. Sâsânî hâkimiyetindeki hristiyanlar çoğunlukla Nestûrî idi. Nestûrîliğin 431'deki Efes Konsili'nde sapkın mezhep ilân edilmesinin ardından bu hristiyanların kilise ile bağlarını kesmeleri Sâsânî İmparatorluğu'ndaki konumlarının düzelmesine yol açtı. Daha sonra kurulan müslüman devletlerin, özellikle de Abbâsîler'in devlet teşkilâtında ve vergi sisteminde Sâsânîler'in etkisi göz ardı edilemez.

BİBLİYOGRAFYA :

Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), bk. İndeks; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, bk. İndeks; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XV, 166-195; A. Christensen, *l'Iran sous les sassanides*, Kopenhag 1944; R. N. Frye, *The Heritage of Persia*, London 1962, tür.yer.; A. Bausani, *Die Perser*, Stuttgart 1965; K. Erdmann, *Die Kunst Irans zur Zeit der Sasaniden*, Mainz 1969; Fr. Altheim – R. Stiehl, *Geschichte Mittelasiens im Altertum*, Berlin 1970; R. Göbl, *Sasanian Numismatics*, Braunschweig 1971; M. Back, *Die Sassanidischen Staatsinschriften*, Leiden 1978; *CHIr.*, III/1, III/2, IV, tür.yer.; Hüsâm Asgarî, *'Azamet-i Temeddün-i Sâsânîyân*, Tahrân 1386 hş.; Hasan Pirniyâ, *Târîh-i İrân ez Âgâz ta İnkırâz-ı Sâsânîyân*, [baskı yeri ve tarihi yok] (Kitâbhâne-i Hayyâm), s. 179-277; İsrâfil Balcı, "Arap-Sâsânî ilişkileri (M. 500-650) ve Irak'ın Erken Dönem İslamlaşma Süreci", *İkinci Orta Doğu Semineri, Düden Bugüne Irak, Bildiriler* (ed. Mustafa Öztürk – Enver Çakar), Elazığ 2006, I, 157-178; V. F. Büchner, "Sâsânîler", *İA*, X, 244-248; M. Morony, "Sâsânids", *EI²* (İng.), IX, 70-83; Enver Konukçu, "Behrâm-ı Gûr", *DİA*, V, 356; Ahmed Tefazzülî, "Enûşîrvân", a.e., XI, 255-256; Tahsin Yazıcı, "Erdeşir", a.e., XI, 284-285; Işın Demirkent, "Herakleios", a.e., XVII, 211; Casim Avcı, "Kistrâ", a.e., XXVI, 71.

ESKO NASKALI

SÂTÎ' el-HUSRÎ

(ساطع الحصري)

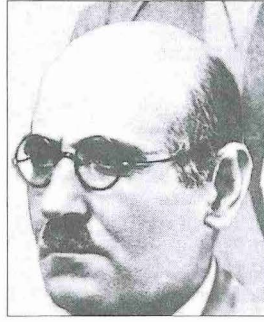
Mustafâ Sâtî' b. Muhammed Hilâl
b. Seyyid Mustafâ el-Husrî
(1880-1968)

Arap asıllı Osmanlı eğitimcisi
ve Arap milliyetçisi.

Yemen'in San'a şehrinde doğdu. Halep'in ileri gelen tüccar ailelerinden birine mensuptur. İstînaf Mahkemesi reisi olan babasının memuriyeti dolayısıyla on üç yaşına kadar San'a, Adana, Ankara, Trablus-garp ve Konya'da bulundu. 1893'te girdiği Mekteb-i Mülkiyye'den 1900'de mezun olduktan sonra Yanya vilâyeti idâdisinde öğretmenliğe başladı. 1904'te öğretmenlik görevi yanında Yanya vilâyeti maiyet memurluğuna, 1905'te Kosova'ya bağlı Radoviç'e, 1907'de Manastır'a bağlı Florina'ya kaymakam tayin edildi. Bu görevleri sırasında Balkanlar'da giderek güçlenmekte olan milliyetçilik hareketleri hakkında bilgi sahibi oldu. Manastır'da kaldığı yıllarda İttihat ve Terakkî Cemiyeti üyeleriyle beraber çalıştı, ancak cemiyete üye olmadı. O da İttihatçılar gibi II. Abdülhamid rejiminin sona erdirilmesi ve meşrutiyet idaresinin yeniden kurulması gerektiğine inanıyordu. Temmuz 1908'de ilân edilen II. Meşrutiyet'i desteklemek için yaptığı konuşmalar Manastır'da *Neyyir-i Hakikat* mecmuasında yayımlandı. Kısa süre sonra İstanbul'a döndü. Hemen ardından *En-vâr-ı Ulûm* adlı bir dergi çıkardı. Eylül 1908'de Dârülmüallimîn-i İbtidâiyye, kasım da Dârülmüallimîn-i Âliye müdürlüğüne tayin edildi. Müdür yardımcılığı görevine İsmayıl Hakkı Bey'i (Baltacıoğlu) getirdi. Bu sırada okulun öğretim programını ve personelini yenileme çabalarıyla dikkat çekti. Okulda verdiği konferansta toplumların geri kalması veya ilerlemesinin din ve milliyetle ilgisinin bulunmadığını, geri kalmanın en önemli sebebinin taassup ve bilgisizlik olduğunu söyledi. Konferansın metni aynı yıllarda çıkarmaya başladığı *Tedrisât-ı İbtidâiyye Mecmuası*'nda neşredildi. 1910'da Batı eğitim sistemlerini incelemek amacıyla iki ay süren bir Avrupa seyahatine çıktı. Avrupa dönüşü verdiği konferansta başarının sırrının azim ve çalışma olduğu üzerinde durdu. 1911'de Anadolu ve Rumeli gezilerine çıktı. Müdürlüğü sırasında Mekteb-i Mülkiyye'de ve Dârülhilâfe Medresesi'nde ders vermenin yanı sıra bir hemşire okulu açtı. Balkan savaşlarının olumsuz etkileri üzerine konferanslar verdi, gazetede yazılar yayımla-

di. Bunları daha sonra *Ümit ve Azim, Vatan İçin* adlarıyla kitap haline getirdi. Bu dönemde *Terbiye* isimli bir dergi çıkardı. 1912'de Maarif nâzırı ile anlaşmazlığa düşerek istifa ettiyse de ertesi yıl Dârüşşafaka müdürlüğü göreviyle tekrar memuriyete döndü. Temmuz 1914'te dört ay süren ikinci Avrupa seyahatine çıktı. Bu gezide daha çok anaokulları üzerinde durdu. 1915'te Yeni Mekteb'i kurdu. Tefvik Fikret ile görüş birliği içinde açılan bu okul kız öğretmen okulu niteliğindedeydi. Okulun bünyesinde kurduğu çocuk yuvasının başına kız kardeşi Neriman Hanım'ı getirdi. Kumkapı'da açılan ve daha sonra Teşvikiye'ye taşınan okul onun İstanbul'dan ayrılmasından sonra Fevziye Mektebi adını aldı. 1916'da Hüseyin Hüsnü Paşa'nın kızı Cemile Hanım'la evlendi.

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'nda yenilmesi, Arap topraklarının Osmanlı yönetiminden çıkması, İstanbul'da bulunan Osmanlılık fikrine bağlı Arap kökenli birçok kişi gibi Sâtî Bey'i de yol ayırımında bıraktı. İstanbul'dan ayrılmayı düşünen Sâtî Bey kararını Nisan 1919'da toplanan Matbuat Kongresi'nde açıkladı. Ona göre Osmanlı Devleti çatısı altında iyi yetişen Araplar'ın yeni şartlardaki en önemli görevi, bilgi ve birikimlerini Arap topraklarında kurulacak olan yönetimlerin hizmetine sunmaktır. Arkadaşları ve öğrencilerinin karşı çıkmasına rağmen Temmuz 1919'da İstanbul'dan ayrılarak Suriye'ye gitti. Faysal hükûmeti döneminde bir süre eğitim müfettişliği ve müdürlüğü yapmasının ardından eğitim bakanlığına getirildi. Temmuz 1920'de Fransa, Suriye'yi işgal edip Faysal hükûmetine son verince ülkeden ayrıldı. İtalya, İsviçre ve İstanbul'da Faysal adına temaslarda bulundu. Kahire'de Mısır eğitim sistemi, Mısırlılar'ın Araplığı ve Arap milliyetçiliği konularında çalışmalarını sürdürürken İngiltere tarafından Irak krallığına getirilen Faysal'ın Temmuz 1921'de daveti üzerine Bağdat'a gitti. Bağdat'ta yirmi yıl eğitim hizmetleriyle meşgul oldu. Eğitim Genel Müdürlüğü (1923-1927), Dârülmualimîn'de hocalık (1927-1931), eğitim başmüfettişliği (1931), Bağdat Üniversitesi Hukuk Fakültesi dekanlığı (1932-1935) ve Eski Eserler genel müdürlüğü (1936-1941) yaptı. İngiltere'ye karşı giderek artan tepkinin 1941'de ihtilâl dönüştürmesinin ardından Irak, İngiltere tarafından ikinci defa işgal edildiğinde birçok Arap milliyetçisi gibi o da Irak vatandaşlığından çıkarıldı. Haziran 1941'de Halep'e gönderildi, oradan Beyrut'a geçti. Beyrut'ta resmî bir görev almayıp fikirle-

Sâtî'
el-Husrî

rinden çok etkilendiği İbn Haldûn üzerine araştırmalarını yoğunlaştırdı. Bu çalışmaların sonucu olan *Dirâsât 'an Muḳaddimeti İbn Ḥaldûn* 1943'te yayımlandı. 1944'te Fransız manda yönetiminin eğitim alanındaki uygulamalarına karşı eğitimde millileşme politikaları geliştirmek amacıyla Suriye hükûmetinin davetlisi olarak Şam'a gitti. Ancak eğitim alanında gerçekleştirmek istediği reformlara karşı çıkılınca istifa ederek Beyrut'a döndü (Kasım 1946).

1947'de Kahire'ye giden Sâtî Bey, 1945'te oluşturulan Arap Birliği'nde Kültür müşaviri olarak çalışmaya başladı. 1953'te yeni kurulan Yüksek Araboloji Enstitüsü'nün müdürü oldu. Emekliye ayrıldığı 1957 yılına kadar bu görevde kaldı. Emeklilik dönemini Bağdat'ta, Beyrut'ta ve Kahire'de geçirdi. Bu dönemdeki en önemli faaliyeti hâtıralarını yazmak oldu. Irak'la ilgili hâtıraları (1921-1941) neşredildi (Beyrut 1967, 1968). 1967'de Osmanlı dönemine dair hâtıralarını yazmakla meşgul olduğu bilinmekle birlikte bunların yayımlandığı tesbit edilememiştir. 24 Aralık 1968'de Bağdat'ta vefat etti ve İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe Camii bitişiğindeki Âzamiye Mezarlığı'na defnedildi. Sâtî Bey, İstanbul'dan ayrıldıktan sonra Türkiye ile irtibatını kesmemiş, kız kardeşi Neriman Hanım felsefe profesörü Nusret Hızır ile evlenerek Ankara'ya yerleşmişti.

Sâtî Bey, milliyetçilik hareketlerinin giderek güçlendiği bir dönemde Osmanlılığı kuvvetle inanmış bir eğitimci olarak her türlü milliyetçi akıma karşı çıkmış, Osmanlılık idealinin gerçekleşmesi için eğitimin çok önemli olduğu fikrinden hareketle çalışmalarının hemen tamamını bu alana hasretmiştir. Onun 1919 öncesinde ısrarla savunduğu düşünceler Osmanlı vatanperverliği, azimle çalışmak, gençleri küçük yaştan itibaren modern eğitimle yetiştirmek şeklinde özetlenebilir. Osmanlı Devleti'nin sona ermesiyle Osmanlılık fikrinin yerini Arap milliyetçiliği almış, modern eğitim konusundaki tavrını hayatının sonuna kadar sürdürmüştür. Sâtî Bey'in Osmanlılık

anlayışında olduğu gibi Arapçılık fikrinde de din önemli bir yer almamıştır. Ona göre Arap milletinin dayandığı temel unsurlar din, etnik köken ve bölge aidiyeti değil dil ve tarih birlikteliğidir. Bu temeller üzerine inşa edilecek Arap birliği hedefine ancak seküler bir anlayışla verilecek modern eğitim sayesinde ulaşacaktır. Sâtî Bey'in milliyetçilik anlayışının şekillenmesinde İbn Haldûn'un asabiyet fikriyle Alman birliğinin oluşumunda dil ve tarih unsuruna vurgu yapan J. G. Fichte'nin etkili olduğu görülmektedir. Dine karşı mesafeli duruşu Arap kimliğinde dinin önemi- ne vurgu yapan kesimlerce tepkiyle karşılanırken Baasçılar ve Nâsırcılar üzerinde etkili olmuştur. Hayatının yaklaşık son elli yılını bu temeller üzerine inşa etmeye çalıştığı Arap milliyetçiliği ideolojisine adanmış Sâtî Bey'in bir eserine başlık olarak seçtiği "el-'Urûbetü evvelen" (önce Araplık) ifadesi onun hayatının ikinci döneminin özeti sayılabilir.

Eserleri. Sâtî Bey'in kırkın üzerinde eseri vardır. Ayrıca 1919 öncesinde İstanbul'da başta *Tedrisât-ı İbtidâiyye Mecmuası*, *Terbiye* ve *Muallim* gibi dergilerle *Tanin* ve *Sabah* gibi gazetelerde, 1920'lerden itibaren Bağdat, Beyrut, Dimaşk ve Kahire'de *el-Âdâb*, *eş-Şekâfe*, *er-Risâle*, *Ḥavliyyâtü's-şekâfeti'l-'Arabiyye*, *Mecelletü't-Terbiye ve't-ta'lim*, *Mecelletü Mecma'i'l-luğati'l-'Arabiyye* gibi mecmualarda ve Avrupa'da bazı dergilerde makaleleri yayımlanmıştır. A) **Türkçe Ders Kitapları:** *Târih-i Tabîiden İlm-i Hayvânât* (İstanbul 1321); *Ma'lûmât-ı Zirâiyye* (İstanbul 1321); *Etnografya (İlm-i Akvâm)* (İstanbul 1327); *Târih-i Tabîiden İlm-i Nebâtât* (İstanbul 1327); *Mebâdî-i Ulûm-i Tabîiyye'den Fizik ve Kimya* (İstanbul 1327); *Dürûs-ı Eşyâ* (I-II, İstanbul 1327-1330); *Mebâdî-i Ulûm-i Tabîiyye'den Tatbikât-ı Zirâiyye* (İstanbul 1328); *Mebâdî-i Ulûm-i Tabîiyye'den Fizik ve Kimya, Tatbikât-ı Zirâiyye, Sınâiyye, Sıhhiyye ve Beytiyye* (İstanbul 1328); *Mebâdî-i Ulûm-i Tabîiyye'den Târih-i Tabîi ve Tatbiki* (İstanbul 1328). B) **Türkçe Diğer Eserleri:** *Fenn-i Terbiye* (İstanbul 1325, 1327, pedagoji alanında Türkçe'de yayımlanan ilk eser olarak kabul edilir); *Lâyiha larım* (İstanbul 1326, Dârülmualimîn müdürlüğü sırasında Maarif Nezâreti'ne sunduğu altı lâyihadan oluşmaktadır); *Vatan İçin* (İstanbul 1329); *Ümit ve Azim* (İstanbul 1329); *Büyük Milletler: Japonlar ve Almanlar* (İstanbul 1329). C) **Arapça Eğitimle İlgili Eserleri:** *el-Kırâ'atü'l-Ḥaldûniyye* (Bağdat

1922); *Mürşidü'l-Kırâ'ati'l-Haldûniyye* (Bağdat 1922); *Dürûs fî uşûlî't-tedris* (Bağdat 1928); *Müsâ'idü'l-Kırâ'ati'l-Haldûniyye* (Bağdat 1934); *Teķârîr 'an hâleti'l-ma'ârif fi Sûriye ve 'iktirâhât li-ışlâhihâ* (I-II, Dimaşk 1944-1946); *Ârâ' ve eḥâdis fi't-terbiye ve'l-ictimâ'* (Beyrut 1962). **D) Arapça Diğer Eserleri:** *Nakdû takrîri Lecneti Monro* (Bağdat 1932); *Dirâsât 'an Mukaddimeti İbn Haldûn* (I-II, Beyrut 1943-1944; Mısır 1953, Süleyman Uludağ tarafından tekmiye kısmı hariç Türkçe'ye çevrilmiştir [*İbni Haldûn Üzerine Araştırmalar*, İstanbul 2001]); *Ârâ' ve eḥâdis fi't-terbiye ve'l-ta'lim* (Kahire 1944); *Ârâ' ve eḥâdis fi'l-vaṭaniyye ve'l-kavmiyye* (Kahire 1944); *Yevmu Meyselun* (Beyrut 1947, Sydney Glazer tarafından İngilizce'ye çevrilmiş ve müellifin bu baskı için yazdığı önsözle birlikte yayımlanmıştır [*The Day of Maysalon*, Washington DC 1966]); *Şafahât mine'l-mâzi'l-karîb* (Beyrut 1948); *Ârâ' ve eḥâdis fi'l-kavmiyyeti'l-'Arabiyye* (Kahire 1951); *Ârâ' ve eḥâdis fi'l-'ilm ve'l-aḥlâk ve's-seḳāfe* (Kahire 1951); *Ârâ' ve eḥâdis fi't-târîḥ ve'l-ictimâ'* (Kahire 1951); *Muḥâdarât fi'nüşû'l-fikretî'l-kavmiyye* (Kahire 1951); *el-'Urûbetü beyne dü'âtihâ ve mu'ârîzihâ* (Beyrut 1952); *el-Muḥâdarâtü'l-iftitâhiyye* (Kahire 1953); *el-'Urûbetü evvelen* (Beyrut 1954); *el-Bilâdü'l-'Arabiyye münzû zuhûrî'l-İslâm* (Kahire 1954); *Difâ' 'anî'l-'urûbe* (Beyrut 1956); *el-Bilâdü'l-'Arabiyye ve'd-devletü'l-Osmâniyye* (Kahire 1957); *Ârâ' ve eḥâdis fi'l-luḡa ve'l-edeb* (Beyrut 1958); *Mâ hiye'l-kavmiyye?* (Beyrut 1959); *Ḥavle'l-vaḥdeti's-seḳāfetî'l-'Arabiyye* (Beyrut 1959); *Ḥavle'l-kavmiyyeti'l-'Arabiyye* (Beyrut 1961); *Şekāfetünâ fi Câmî'ati'd-düvelî'l-'Arabiyye* (Beyrut 1962); *el-İḳlîmiyye: Cüzûrühâ ve Büzûrühâ* (Beyrut 1963); *Ebhâs muḥtâre fi'l-kavmiyyeti'l-'Arabiyye* (Kahire 1964); *ed-Düvelü'l-'Arabiyye ve 'alâkatühâ'l-hâriciyye ed-diblümâsiyye* (Beyrut 1966); *Müzekkirâtü fi'l-'Irâķ* (I-II, Beyrut 1967, 1968).

BİBLİYOGRAFYA :

M. Sâtî Bey, *Eğitim ve Toplumsal Sorunlar Üzerine Konferanslar* (haz. Osman Kafadar – Faruk Öztürk), Ankara 2002; Gövsa, *Türk Meşhurları*, s. 346; Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Ankara 1968-69, s. 844-859; W. L. Cleveland, *The Making of an Arab Nationalist: Ottomanism and Arabism in the Life and Thought of Sâtî' al-Husri*, Princeton 1971; a.mlf., "Atatürk Viewed by his Arab Contemporaries: The Opinions of Sâtî' al-Husri and Şakîp Arslan", *IJTS*, II/2 (1981-82), s. 15-23; Niyazi Berkes, *İslâmlık, Ulusçuluk, Sosyalizm*, Ankara 1975, s. 73-96; Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul 1979, s. 174-188; Cemâleddin el-Âlûsî, *Sâtî' el-Husri: Râ'idü'l-kavmiyyeti'l-'Arabiyye*, Bağdad 1986; Mustafa Ergün, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri: 1908-1914*, Ankara 1996, tür.yer.; Bassam Tibi, *Arab Nationalism: A Critical Enquiry* (ed. ve trc. Marion Farouk-Sluglett – Peter Sluglett), New York 1991, s. 116-202; Ahmed Yûsuf Ahmed v.dğr., *Sâtî' el-Husri: Şelâsüne 'âmen 'ale'r-raḥîl*, Beyrut 1999; Fatma Çil, *Sâtî Bey'in Hayatı, Eserleri ve Türk Eğitimine Katkıları* (yüksek lisans tezi, 2004), MÜ Tarihîyat Araştırmaları Enstitüsü; Ekmeleddin İhsanoğlu v.dğr., *Osmanlı Tabii ve Tatbiki Bilimler Literatürü Tarihi*, İstanbul 2006, II, 997-1002; Adnan el-Hatîb, "el-Üstâz Sâtî' el-Husri", *MMLADm*, XLIV/3 (1969), s. 446-463; Ali Şakir Ergin, "Bir Mektup Bin Hatıra", *Yozgat Gündem*, sy. 20, Yozgat 2007, s. 4-5; sy. 21 (2007), s. 4-6; sy. 22 (2007), s. 4-6; Y. M. Choueiri, "Sâtî' al-Husri", *El' Suppl.* (İng.), s. 711-712.

ŞİR TUFAN BUZPINAR

SATIM

(bk. BEY').

SATRANÇ

İki kişi tarafından savaş taktiklerinin karelere bölünmüş özel bir tahta üzerinde ve belirli taşlarla uygulanması şeklinde oynanan bir masa başı oyunu.

Satranç kelimesinin aslının Sanskritçe **ca-tur anga** (dört unsur) olduğu, bunun Farsça'ya **çet-reng** ve oradan Arapça'ya **şat-ranc** şeklinde geçtiği bilinmektedir. Hintliler'e göre bu dört unsur atlar, filler, savaş arabası ve piyadelerdir. Buna göre savaş taktiklerinin teorik biçimde tahta üzerinde uygulandığı bir oyun olan satrancın esasen dört bölümden oluşan Hint ordusunu temsil ettiği anlaşılmaktadır. Kral ordunun üstünde ve karar verici konumunda bulunduğu, vezir de onun yardımcısı olduğu için oyunda bunlar ordudan sayılmaz. Kelimenin anlamı konusundaki değişik görüşlerden biri de aslının Farsça **şeş-rengden** (altı renk) geldiğidir. Altı renk veya tür altı farklı işlevi bulunan şah, vezir, fil, at, kale ve piyadeden meydana gelen satranç taşlarıdır (Safedî, II, 90; Kalkaşendî, II, 158). Muhtemelen satranç tahtasının sekiz karesinden esinlenerek Farsça **heşt-rengden** (sekiz renk) türediği de ileri sürülmüştür (Adlî – Ebû Bekir es-Sûlî v.dğr., s. 1-2). Satranç konusunda İslâm kültürünün Batı'ya etkisini bu oyunun Avrupa dillerindeki isimleri açıkça ortaya koymaktadır. Nitekim İspanyolca'daki **ajedrez** biçiminin Arapça **eş-şatranç**dan, İtalyanca

scacchi ve Almanca **schach** biçiminin Farsça **şah**tan geldiği anlaşılmaktadır (Elr., V, 393). Aynı şekilde **şah-mat** (şâh mâte: kral öldü) deyimini İngilizce'de **chek-mate** şeklinde söylenmektedir (IA, XI, 354; El' [İng.], IX, 366).

Satranç eskiden beri genellikle kapalı alanlarda oynanan en önemli oyunlardan biri olup satranç tahtası diye adlandırılan kare biçiminde bir alan üzerinde iki rakip arasında taşların sırayla hareket ettirilmesiyle uygulanır. Her iki tarafın amacı, kuralara uygun bir hamle ile rakibi yenilmekten kurtulması imkânsız bir duruma düşürünceye kadar onun şahına saldırmaaktır. Bunu başaran taraf rakibini şah-mat yapmış olur ve oyunu kazanır. Her iki taraf için de şah-mat yapmak mümkün değilse oyun berabere biter yani pat olur. Satranç tahtası genellikle günümüzdeki biçimiyle çizgili 64 (8 × 8) eşit kareden oluşur, kareler sırayla açık ve koyu renktedir. Satranç tahtası iki rakip arasına beyaz renkli köşe karesi sağ tarafa gelecek şekilde yerleştirilir. Oyunun başında her iki rakip bir şah, bir vezir, iki kale, iki fil, iki at ve sekiz adet piyona sahiptir. Satranç taşları muhtemelen daha bu oyunun icadıyla birlikte sembolize ettiği varlığın şeklinde idi. Hiç değilse İslâm toplumuna girdiği en erken dönemlerde, yani I. (VII.) yüzyılda her taşın temsil ettiği varlığın heykeli olarak yontulduğu bilinmektedir (Adlî – Ebû Bekir es-Sûlî v.dğr., s. 13; Firdevsî, III, 1398; Râgib el-İsfahânî, I, 447).

Birûnî, Hindistan'da oynanan satrançta taşların tahtaya yerleştirilmesini, her taşın değerini ve oynanışını anlatır (*Tahkîku mâ li'l-Hind*, s. 90-91). Onun anlattığı, dört kişiyle ve çift zar atılarak oynanan satrancın aslının Hindistan'daki "şataranca" adlı oyun olduğu ileri sürülmüştür. Bu oyun sıkıcı ve karmaşık olduğundan zamanla dörtlülük şekilden ikili şekle getirilmiş, böylece şataranca satranca dönüşmüştür. Müslüman kaynaklarında tarihsel gelişimi içinde birbirinden oldukça farklı on çeşit satrançtan söz edilir. Satrançta piyon üstü taşları karakterize eden varlıkların bazıları çeşitli kültürlerde farklılaşmıştır. 1061 yılında kilise satrancı İslâm kültürünün bir parçası saydığı için oynayanları aforoz edince 1475'te Avrupa'da vezir yerine kraliçe, filler yerine papazlar ve atlar yerine şövalyeler konularak oyundaki İslâmî unsurlar, dolayısıyla aforoz edilme gerekçesi ortadan kaldırılmıştır (Elr., V, 395; ML, XI, 29-30).